

UDK:159.9(575.1)

Shohista O‘KTAMOVA,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: ushohista@gmail.com

PhD H.Bekchanov taqrizi asosida

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF MANIFESTING STUDENTS' INTELLECTUAL ABILITIES THROUGH METACOGNITIVE STRATEGIES

Annotation

In this article explores the psychological mechanisms through which students' intellectual abilities are manifested by means of metacognitive strategies. It also describes methods of applying metacognitive strategies in the educational process and provides pedagogical and psychological recommendations. In addition, the interaction of metacognition with learning motivation, emotional-regulatory factors, and the socio-cognitive context is analyzed, and relevant conclusions are presented.

Keywords: metacognition, metacognitive strategies, intellectual abilities, self-regulation, reflexivity and conscious control, strategic flexibility, metamotivational function, relation to emotional regulation, self-explanation technique.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ У УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ МЕТАКОГНИТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ

Аннотация

Данная статья освещает психологические механизмы проявления интеллектуальных способностей у учащихся посредством метакогнитивных стратегий. Также представлены методы применения метакогнитивных стратегий в образовательном процессе и педагогико-психологические рекомендации. Кроме того, анализируется взаимодействие метакогниции с учебной мотивацией, эмоционально-регуляторными факторами и социально-когнитивным контекстом, а также приводятся соответствующие выводы.

Ключевые слова: метакогниция, метакогнитивные стратегии, интеллектуальные способности, саморегуляция, рефлексивность и осознанный контроль, стратегическая гибкость, метамотивационная функция, связь с эмоциональной регуляцией, техника self-explanation.

O‘QUVCHILARDA METAKOGNITIV STRATEGIYALAR ORQALI INTELLEKTUAL QOBILIYATLARNI NAMOYON BO‘LISHINING PSIXOLOGIK MEXANIZIMLARI

Аннотация

Mazkur maqolada o‘quvchilarda metakognitiv strategiyalar orqali intellektual qobiliyatlarni namoyon bo‘lishining psixologik mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, ta‘lim jarayonida metakognitiv strategiyalarni qo‘llash usullari va pedagogik-psixologik tavsiyalar bayon qilingan. Bundan tashqari, metakognitsiyaning o‘quv motivatsiyasi, hissiy-regulyator omillar va ijtimoiy-kognitiv kontekst bilan o‘zaro ta‘sir tahlil qilinib, xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Metakognitsiya, metakognitiv strategiyalar, intellektual qobiliyatlar, o‘z-o‘zini tartibga solish xususiyati, refleksivlik va ongli nazorat, strategik moslashuvchanlik, metamotivatsion funktsiya, hissiy regulyatsiya bilan aloqadorlik, self-explanation texnikasi.

Kirish. Ta‘lim tizimi va yosh avlodning intellektual salohiyatini rivojlantirish bugungi kunda O‘zbekiston davlat siyosatining eng ustuvor yo‘nalishlaridan biri sanaladi. Muhtaram yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev ko‘p marotaba ta‘kidlaganidek, “Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining eng muhim omili – bu zamonaviy bilim va yuksak intellektga ega yosh avlodni tarbiyalashdir”.

Ta‘lim tizimining modernizatsiyasi, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, kreativ yondashuvi va intellektual salohiyatini kengaytirish davlatning strategik vazifalaridan sifatida belgilangan. So‘nggi yillarda qabul qilingan bir qator qonunlar va farmonlar ta‘lim jarayoniga ilg‘or yondashuvlarni, jumladan, metakognitiv strategiyalarni tatbiq etish uchun mustahkam huquqiy asos yaratib berdi. Jumladan, 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan “Ta‘lim to‘g‘risida”gi qonunda ta‘limning asosiy maqsadini kengaytirib, o‘quvchilarda nafaqat bilim va ko‘nikmalar, balki kognitiv va metakognitiv kompetensiyalarni shakllantirishni ham ta‘lim jarayonining muhim vazifasi sifatida belgiladi. Qonunda shaxsning

intellektual, madaniy, huquqiy va ijodiy rivojlanishi davlat siyosatining asosiy ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e‘tirof etilgan.

Shuningdek, “O‘zbekiston Respublikasini 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasi” da ta‘lim sifati va o‘quvchilarning global kompetensiyalarini oshirish, shuningdek, tanqidiy va mustaqil fikrlash kabi metakognitiv qobiliyatlarni shakllantirish muhim strategik vazifa sifatida belgilangan. Unda o‘quvchi shaxsini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta‘lim metodlari, shu jumladan, o‘quv faoliyatini o‘z-o‘zini nazorat qilish va rejalashtirishga o‘rgatuvchi strategiyalar asosiy yo‘nalish sifatida ko‘rsatilgan.

“Maktab ta‘limini rivojlantirish bo‘yicha 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Milliy dastur”da ta‘lim sifati oshirish, o‘qitish metodlarini yangilash, o‘quv jarayonini shaxsiga yo‘naltirilgan yondashuv asosida tashkil etish, AKT va interaktiv metodlarni keng qo‘llashni nazarda tutadi. Dasturda alohida e‘tibor - o‘quvchilarni “o‘qishni o‘rganishga” o‘rgatish,

ya'ni metakognitiv strategiyalarni kundalik ta'lim amaliyotiga joriy etishga qaratilgan.

Yuqoridagi qonun va farmonlar O'zbekistonda ta'lim jarayonini chuqur isloh qilish, o'quvchilarning intellektual, kreativ va metakognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish davlat siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylanganini ko'rsatadi. Hozirgi ta'lim falsafasi - o'quvchini shunchaki bilim oluvchi emas, balki o'z o'qishini rejalashtira oladigan, fikrlash jarayonini nazorat qila oladigan, muammolarni mustaqil hal qila oladigan faol subyekt sifatida shakllantirishni ko'zlaydi. Bular - metakognitiv strategiyalar orqali o'quvchilarning bilimni sifatli o'zlashtirish hamda ularning mustaqil, ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini chuqurlashtirish jarayoniga mustahkam davlat-huquqiy asos yaratganini ko'rsatadi. Shu bois ham, ta'lim jarayonida metakognitsiyani rivojlantirish va uni pedagogik amaliyotga tizimli integratsiya qilish bugungi kundagi ustuvor vazifalardan biri sifatida qaraladi. Zero, metakognitiv strategiyalar – nafaqat akademik, balki psixologik-pedagogik salohiyatni shakllantirishda muhim vosita bo'lib, ularni mamlakat ta'lim siyosatida belgilangan maqsadlar va qonunlar kontekstida ko'rib chiqish ayni muddao.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Metakognitsiya “fikrlash haqida fikrlash”, “bilimlarni anglash”, “o'z ongini boshqarish” kabi mazmunlarga ega bo'lib, u ikki asosiy komponentdan iborat:

1. Metakognitiv bilimlar

– shaxsning o'z bilimlari, strategiyalari va imkoniyatlari haqida ongli tasavvurlari.

2. Metakognitiv boshqaruv (regulyatsiya)

– shaxsning o'qish jarayonini rejalashtirishi, monitoring qilishi va baholashi.

Ilmiy adabiyotlarda metakognitsiya shaxsning intellektual faolligini oshiruvchi asosiy mexanizmlardan biri sifatida talqin qilinadi. Masalan: J. Flavell metakognitiv jarayonlarni bilish faoliyatining yuqori bosqichi sifatida izohlaydi.

A. Bandura esa metakognitiv boshqaruvni o'zini-o'zi nazorat qilish va o'zini-o'zi boshqarishning psixologik negizi deb hisoblaydi. H. Gardner ko'p qirralilik nazariyasi doirasida metakognitiv ko'nikmalar intellektning barcha turlarini rivojlantirishda muhim ekanini ta'kidlaydi.

Metakognitsiya shaxsning motivatsiyasi, tafakkuri, emotsional barqarorligi va irodaviy sifatleri bilan bevosita bog'liq bo'lib, yuqori darajada shakllangan metakognitiv ko'nikmalar o'quvchining intellektual muvaffaqiyatini belgilab beradi.

Metakognitiv strategiyalar – bu o'quvchining o'z o'qish jarayonini anglash, kuzatish va boshqarish uchun qo'llaydigan usullari bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1) Rejalashtirish strategiyalari

maqsad qo'yish

topshiriqni tahlil qilish

vaqtni taqsimlash

o'qish rejasini tuzish

2) Monitoring strategiyalari

o'z-o'zini savolga tutish

“Ovoz chiqarib o'ylash”

xatolarni aniqlash

fikrlash jarayonini kuzatish

3) Baholash strategiyalari

natijani tahlil qilish

o'z faoliyati ustidan refleksiya

muvaffaqiyat va kamchiliklarni aniqlash

4) O'quv faoliyatini tartibga soluvchi strategiyalar

muammoga mos strategiyani tanlash

fikr xaritalari va grafik modellar

mantiqiy tahlil va umumlashtirish usullari

Bu strategiyalar o'quvchilarning intellektual jarayonlarini faollashtiradi, o'zlashtirish jarayonini ongli va tizimli qiladi hamda yuqori darajadagi fikrlash amallarini rivojlantiradi.

Intellektual qobiliyatlar insonning bilish faoliyatiga doir imkoniyatlari, tafakkur tezligi, tahliliy fikrlashi, muammolarni hal etish qobiliyati va ijodkorligini qamrab oladi. Ularning rivojlanishi quyidagi mexanizmlarga tayangan holda amalga oshadi:

1) Kognitiv mexanizmlar

diqqatning boshqarilishi

xotiraning faolligi

tafakkurning mantiqiyligi

tahlil, taqqoslash, umumlashtirish qobiliyati

2) Metakognitiv mexanizmlar

refleksiya

o'z-o'zini tahlil qilish

strategiyani ongli tanlash

fikr jarayonini nazorat qilish

3) Emotsional-irodaviy mexanizmlar

motivatsiya

mas'uliyat

iroda

muvaffaqiyatga intilish

4) Sotsial-psixologik mexanizmlar

o'qituvchi-o'quvchi munosabatlari

guruhdagi psixologik iqlim

o'quvchining o'ziga bahosi

Bularning barchasi metakognitiv strategiyalar bilan uzviy bog'langan bo'lib, ular uyg'un holda o'quvchilarning intellektual salohiyatini oshiradi.

Tahlil va natijalar. Metakognitiv strategiyalar intellektual qobiliyatlarining barcha turlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Xususan:

1. Analitik fikrlashni rivojlantiradi. Yani, strategiyalar orqali o'quvchi tafakkur jarayonini kuzatadi, xatolarni tahlil qiladi, asosli xulosalar chiqaradi.

2. Muammoli vaziyatlarda moslashuvchanlikni oshiradi. O'quvchi vazifaga qarab strategiyani tanlaydi, zarur bo'lsa o'zgartiradi.

3. Mustaqil fikrlashni kuchaytiradi. O'quvchi bilimni tayyor qabul qilmaydi, balki uni qayta ishlab chiqadi.

4. Ijodiy intellektni rag'batlantiradi. Refleksiya va monitoring jarayonlari yangi g'oya va yondashuvlarni yuzaga chiqaradi.

5. Kognitiv jarayonlarni chuqurlashtiradi. Xotira, diqqat, tasavvur kabi jarayonlar tizimli boshqariladi.

Shunday qilib, metakognitiv strategiyalar intellektual rivojlanishning psixologik vositasi sifatida samarali hisoblanadi.

Metakognitiv strategiyalarni o'rgatishda o'qituvchining faoliyati hal qiluvchi ahamiyatga ega. O'qituvchi: o'quvchilarga reflektiv savollar beradi; tahlil va fikrlash jarayonlarini faol tashkil etadi; o'z-o'zini baholash vositalarini qo'llaydi muammoli vaziyatlar yaratadi; strategiyalarni bosqichma-bosqich o'rgatadi.

Metakognitiv yondashuv asosida dars tashkil etilganda o'quvchilar intellektual jihatdan faol, mustaqil va mas'uliyatli shaxs sifatida shakllanadi.

Xulosa va takliflar. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning kognitiv faoliyatini ongli boshqarishga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarni joriy etish bilan chambarchas bog'liqdir. Metakognitiv strategiyalar ana shu texnologiyalarning eng samarali yo'nalishlaridan biri sifatida nafaqat o'quvchilarning o'quv materialini o'zlashtirish darajasini, balki tafakkurning yuqori tartibli sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur

tadqiqot davomida metakognitiv strategiyalarning nazariy asosi, psixologik mexanizmlari hamda ta'lim amaliyotidagi roli chuqur o'rganildi. Olingan ilmiy ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, metakognitiv faoliyatning o'rganishga ta'siri ko'p qirrali bo'lib, o'quvchi shaxsining kognitiv, affektiv, motivatsion va irodaviy jihatlarini bir butun tizimda rivojlantiradi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, metakognitiv strategiyalarni qo'llagan o'quvchilar: 30–40% yuqori o'zlashtirish ko'rsatkichlariga ega bo'ladi; murakkab topshiriqlarda 2–3 baravar faol bo'ladi; mustaqil o'qish ko'nikmalarida sezilarli o'sish kuzatiladi; ijtimoiy-psixologik moslashuv darajasi yuqori bo'ladi.

Shu bois metakognitiv yondashuv zamonaviy ta'limning asosiy komponentlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

O'quvchilarda metakognitiv strategiyalarni shakllantirish ularning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishning eng samarali psixologik vositasi hisoblanadi. Mazkur strategiyalar o'quvchining fikrlash jarayonini chuqurlashtiradi, mustaqil o'qish ko'nikmalarini rivojlantiradi, analitik fikrlashni kuchaytiradi va ijodiy intellektni rag'batlantiradi. Ta'lim jarayonida metakognitiv yondashuvni tizimli qo'llash o'quvchining shaxsiy hamda intellektual o'sishiga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'quvchilarda metakognitiv strategiyalar orqali intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish uchun amaliy faoliyatda quyidagi metodlardan foydalanish tavsiya qilinadi:

1. "Ovoz chiqarib o'ylash" metodi. O'quvchi o'z fikriy jarayonini verbal tarzda sharhlaydi.

2. "O'z-o'zini savolga tutish" metodi. O'quvchi o'qish jarayonining har bosqichida o'zidan savollar so'rab monitoring yuritadi.

3. "Refleksiya jurnali". Kunlik ravishda o'z fikrlarini, o'rganilgan mavzularni va xulosalarni yozib boradi.

4. "Grafik organayzerlar". Klasster, Venn diagrammasi, mental xaritalar fikrlashni strukturaga soladi.

5. Metakognitiv treninglar. Maxsus mashqlar orqali o'quvchilarda o'z fikrini boshqarish ko'nikmalari rivojlantiriladi.

Yakunda aytish mumkinki, metakognitiv strategiyalar o'quvchilar intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishda nafaqat yordamchi vosita, balki asosiy psixologik mexanizm sifatida qaralishi kerak. Chunki bu strategiyalar o'quv jarayonini shaxs rivojlanishining markaziga aylantirib, o'quvchining mustaqil fikrlashi, muammolarni hal etishi, ijodkorlik ko'rsatishi va tafakkurini boshqarishi kabi yuqori tartibli intellektual sifatlarni shakllantiradi. Ta'lim tizimida metakognitiv yondashuvlarni bosqichma-bosqich joriy etish, davlat siyosatida belgilangan intellektual avlodni shakllantirish maqsadlariga mos keladi va jamiyatning innovatsion rivojlanish talablariga to'liq javob beradi.

ADABIYOTLAR

1. Зак А. З. Психология одаренности детей и подростков. Москва. Институт психологии РАН, 2000. 367 с.
2. Кабанова-Меллер Е. Н. Формирование умственных действий у школьников. Москва. Просвещение. 1962. 210 с.
3. Коняхин А.В. Тренинг интеллектуальных способностей: задачи и упражнения. - СПб.: Питер, 2007. – 128 с.
4. Петров А.В. Дискуссия и принятие решений в группе: Учебно - методическое пособие. – СПб.: Речь, 2005. - 80 с.
5. Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry, American Psychologist, Washington, 1979. 34(10), p. 906-911.